

старовини. А 8 червня 1922 р. ліквідовано і сам Комітет. Всі підпорядковані йому інституції: архіви, музеї передавалися до різних установ⁵⁸. Цим було перервано активну роботу з охорони пам'яток історії і мистецтва.

Терор став засобом соціалістичного будівництва. Інтелігенція була покарана жорстоко за несприйняття політики більшовицького насильства. Для фабрикації будь-якої «справи» у більшовиків був готовий універсальний привід — звинувачення в українському націоналізмі, «націоналістичній контрреволюції»⁵⁹.

Таким чином, початок 1920-х рр. характеризується вибірко-вим винищенням інтелігенції. Водночас більшовицькі державні органи закрили ті науково-освітні установи, діяльність яких суперечила їх інтернаціональній ідеологічній позиції. У боротьбі з інакомислячою інтелігенцією Поділля радянська влада застосовувала перевірені методи державного терору: розстріли, ув'язнення, вислання та депортації звільнення з роботи та інші заходи.

⁵⁸ Савчук В. Краєзнавство Поділля XIX–XX ст. – С. 92.

⁵⁹ Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.). – Вінниця: «Логос», 1999. – С. 10.

Ставицька Н.П.

Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН з дослідження національних меншин України (II пол. 1920–1930-х рр.)

У 1920-х – на початку 1930-х рр. в системі Всеукраїнської Академії наук склалася мережа наукових установ з дослідження історії та культури національних меншин. В роботі брали участь як профільні, так і суміжні науково-дослідні інститути, кафедри, громадські організації. Серед них: Інститут єврейської культури, Інститут польської культури, кафедра історії України академіка М. С. Грушевського, філологічна кафедра академіка А. Ю. Кримського та інші.

Становлення тоталітарного режиму, згорання політики ко-ренізації та формування нових підходів в національній політиці обумовили відповідні реорганізації в системі Академії наук. Вони призвели до ліквідації наукових установ, пов'язаних з

дослідженням історико-культурної спадщини національних меншин в Україні. Остання супроводжувалася масовими політичними репресіями провідних вчених, науковців, що завдало непоправних втрат науковому потенціалу України.

Фабрикація справ СВУ (Спілки визволення України), УНС (Української національної спілки), УВО (Української військової організації) та інших служила своєрідним обґрунтуванням політичних репресій в Академії наук. Причому, політичні репресії спрямовувались безпосередньо вищим політичним керівництвом республіки. Спираючись на фальсифіковані матеріали ДПУ України щодо справи «СВУ», політбюро ЦК КП(б)У постановою від 22 листопада 1929 р. «Про Академію наук» розпочало кадрові зміни, спрямовані на «радянізацію» ВУАН. Мірилом оцінки діяльності дійсних членів Академії, наукових та технічних співробітників стало їх ставлення до колег, притягнутих до справи «СВУ»¹.

В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у Всеукраїнській Академії наук проводилися безперервні «чистки». В результаті за межами науково-дослідних інституцій залишилися досвідчені та кваліфіковані вчені з числа старої інтелігенції. Як зазначає один із свідків тих трагічних подій Н. Д. Полонська-Василенко, що, «хоча на початку 1930-х рр. старі установи в Академії ще зберігалися, ...але характер їх праці швидко змінювався. В усіх комісіях Відділу суспільних наук, йшла постійна ревізія попередніх праць, замість продовження намічених наукових напрямків досліджень, почалося пристосування до цих праць засад марксизму, діалектичного матеріалізму і соціалістичного будівництва. Складалося враження, що вся Академія наук перетворилася на велетенський марксо-ленінський семінар, а співробітники її ходили з червоними книжками творів Леніна, або блакитними — творів Сталіна»².

Одними з перших в системі Всеукраїнської Академії наук були ліквідовані всі Комісії порайонного дослідження історич-

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 16, спр. 7. – Арк. 93–93 зв.

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – К.: «Наукова думка», 1993. – С. 10.

них установ, очолюваних академіком М. С. Грушевським. Щоправда, на деякий час ще залишалася Комісія по складанню історико-географічного словника під керівництвом професора О. С. Грушевського. Однак, її робота була практично паралізована.

В травні 1931 р. відчутний удар був нанесений по Етнографічній комісії та Кабінету по виучуванню національних меншин при Всеукраїнській Академії наук. На засіданні Президії ВУАН визначалося, що вони «...обросли численними кореспондентами, соціальне обличчя яких ніхто в Академії не виявляв, в результаті чого сюди проникло чимало глитаїв, попів тощо. При біглий перевірці цього складу... виявлено 75 осіб ворожих нам елементів, які і шукали тут політичної отдушини ... Крім того, друкована продукція Етнографічної комісії, як це комісія по чистці виявила, не завжди має радянський характер»³.

Сигналом нового наступу на Академію наук стала постанова ЦК КП(б)У та Ради Народних комісарів України від 22 вересня 1933 р. «Про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук». Особливий критиці були піддані наукові установи Другого соціально-економічного відділу. «...Що ж до Другого (соціально-економічного) відділу, — говорилося в документі, — то стан і робота його зовсім незадовільні з політичного і суто наукового боку. Безпосереднє фактичне керівництво цим відділом потрапило до націоналістичних перевертнів з партійним квитком у кишені (Камишан, Щурат, Артемівський), які активно сприяли шкідницькій, буржуазно-націоналістичній діяльності класово-ворожих елементів, користуючись цілковитою притупленістю більшовицької пильності партійних органів ВУАН та неуважного ставлення Київських партійних органів...». Внаслідок цього і відкрита замаскована ворожа діяльність окремих академіків і наукових співробітників Академії, які не знаходили потрібної рішучої відсічі в боку комуністів-науковців ВУАН. Особливо це виявилось в дозволі друкувати різні видання з явно ворожими статтями (Етнографічний Вісник, Видання

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166, оп. 9, спр. 1453. — Арк. 288.

інституту мовознавства, Записки Всеукраїнського Археологічного комітету, Записки економічного циклу)⁴.

Згадана постанова ЦК КП(б)У та РНК передбачала цілий ряд структурних змін: ліквідацію старих установ, звільнення співробітників. «Крамольну Академію» навіть збиралися перевести з Києва до Харкова, «щоб тісніше з'єднати з робітничим класом»⁵.

В партійно-урядових документах кінця 1920-х – початку 1930-х рр. суворій і необгрунтованій критиці неодноразово піддавався академік А. Ю. Кримський, розпочався наступ на установи та організації, безпосередньо пов'язані з його діяльністю. Як довідуємося з архівних документів та матеріалів періодичної преси, «...в умовах самокритики проходив Другий з'їзд Всеукраїнської Наукової Асоціації сходознавства». [Відбувся в 1929 р. — *Авт.*]... Пропонувалося навіть перетворити ВУНАС в Асоціацію «войовничих марксистів», яка б знаходилася на «...передових рубежах орієнталістики»⁶.

Ця ідея знайшла підтримку деяких найбільш «політично зрілих» членів Асоціації. В резолюції ліквідаційних зборів ВУНАС від 30 вересня 1930 р. відзначалося: «...Заснування замість неї [ВУНАС] Асоціації войовничих марксистів-сходознавців є своєчасною й цілком відповідаючою прагненням активу Київської філії, що давно вже порушує питання про перетворення ВУНАС в войовничу марксистську організацію (див. протокол № 15 засідання Правління від 29 травня 1930 р.). Ставлячи остаточне розв'язання цього питання в зв'язок з вирішенням його Комакадемією у всесоюзному масштабі»⁷. Оскільки «войовничих» сходознавців в середовищі вчених було вже не так багато, то згодом Асоціація зовсім припинила свою діяльність.

В середині 1930-х рр. була викрита в Україні мережа так званих антирадянських контрреволюційних організацій «Польської організації військової». Політбюро ЦК КП(б)У доручило

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 10. – Арк. 153–154.

⁵ Там само. – Арк. 155–156.

⁶ Рукописний відділ НБ України ім. Вернадського. – Ф.Х., спр. 22693. – Арк. 114–114 зв.

⁷ Там само. – Спр. 24255. – Арк. 1–1 зв.

М. М. Попову та В. А. Балицькому розробити проект доповідної записки в ЦК ВКП(б), а також відповідний план заходів⁸.

В чому полягало останнє, довідуємося з серії постанов, затверджених політбюро ЦК КП(б) України у вересні–жовтні 1935 р. Так, 20 вересня 1935 р. вище політичне керівництво ухвалило таємну постанову «Про Інститут польської культури», в якій пропонувалося «...існуючий зараз у Києві інститут польської культури реорганізувати — з тим, щоб звести його роботу до збирання польської літератури та матеріалів, як історичних документів». Секретарю ЦК КП(б)У М. М. Попову доручалося розробити і внести на затвердження Центрального комітету пропозиції про порядок користування матеріалами Інституту польської культури, визначити штати реорганізованого наукового підрозділу у відповідності з його новими завданнями⁹.

Вжитих заходів очевидно було недостатньо, оскільки вже 5 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У, на зміну попередньої постанови, приймає нову, що передбачала:

1. «...Інститут польської культури ліквідувати.
2. Організувати при Українській Академії наук Кабінет по вивченню наукової літератури, мистецтва та історії революційного руху Польщі.
3. Доручити т.т. Кривицькому, Ашрафяну та Кіллерогу в п'ятиденний термін провести в життя постанову про ліквідацію Інституту польської культури ...»¹⁰.

Причини подібного рішення стають зрозумілими, якщо ознайомитися з виступом на об'єднаному листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У народного комісара освіти В. П. Затонського, який без застережень стверджував: «Весь склад інституту від директора до посудомойки був підібраний повністю “одностайно”. Серед них дехто мав партквиток у кишені дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації»¹¹.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 12. – Арк. 275.

⁹ Там само. – Арк. 303–303 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.

Восени 1935 р. було прийнято ряд інших постанов політбюро ЦК КП(б) України, які зводили нанівець всю наукову та культурно-освітню роботу серед польського населення України¹².

Характерно що пропонуючи утворити замість Інституту польської культури відповідний кабінет, вище політичне керівництво, очевидно, знало, що ніякого подібного закладу в системі Академії наук створено не буде.

І дійсно, аналізуючи документи вищого політичного керівництва Ради Народних комісарів, Народного комісаріату освіти України, Всеукраїнської Академії наук, ми не знайшли згадки про будь-які кроки, здійснені в цьому напрямку.

В контексті боротьби з проявами троцькізму та сіонізму були ліквідовані установи Академії наук з дослідження історії та культури єврейського народу. Причому, не бралось до уваги, що досі наукова та культурно-просвітницька діяльність цих закладів високо оцінювалася керівництвом республіки. В 1931–1936 рр. ЦК КП(б)У було прийнято три постанови, які загалом позитивно оцінювали діяльність інституту єврейської культури¹³.

Після січневого 1936 р. Пленуму ЦК КП(б) України і виступу на ньому П. П. Постишева, ситуація різко змінилася. Наголосивши на тому, що «особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели і ведуть тут свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями», — ЦК КП(б)У давав пряму вказівку на посилення репресій¹⁴.

Вже незабаром керуючим відділом науки ЦК КП(б)У Кривецьким була підготовлена доповідна записка «Про стан Інституту єврейської пролетарської культури», в якій його керівники та співробітники звинувачувалися в пропаганді націоналістичних «... бундівських ідей та ігноруванні і перекручуванні ленінської національної політики, в підтримці зв'язків в контрреволюційними елементами»¹⁵.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 422. – Арк. 277–280 зв.

¹³ *Євселевський Л.І.* До історії Інституту єврейської культури // *Культура України: історія, сучасність: Тези X Респуб. конф.*, 1992. – С. 31.

¹⁴ *Комуністична партія України в революціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1 (1918–1941).* – К.: Політвидав України, 1976. – С. 232.

Президія Академії наук України постановою від 7 травня 1936 р. звільнила від обов'язків директора інституту Г. В. Горохова¹⁶. Але, як довела практика, це був лише перший крок до ліквідації єврейської науково-дослідної установи в системі Академії наук. Вже 29 травня 1936 р. Президія ухвалила:

«1. Реорганізувати Інститут єврейської пролетарської культури в Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору, підпорядкований безпосередньо Президії Академії наук...

3. За реорганізацією Інституту єврейської пролетарської культури звільнити з 1 червня ц.р. співробітників згідно списку, що до цього додається [не виявлено]¹⁷.

Цілком очевидно, що новоутворений кабінет, в якому працювало лише 10–14 співробітників виконував обмежені функції. До того ж його діяльність проходила, здебільшого, в рамках єврейської «пролетарської культури», зводилась до пропаганди творчості єврейських письменників, дослідження розвитку єврейської культури в Радянській Україні тощо¹⁸.

Остаточо був ліквідований Кабінет для вивчення єврейської мови, літератури і фольклору АН УРСР на рубежі 1940–1950 рр., коли проводилась активна боротьба з космополітизмом.

Не можна не погодитися з Н. Д. Полонською-Василенко, яка писала, що «...Ліквідація гуманітарних установ ВУАН була не лише страшним ударом для її співробітників. Це був вияв нечуваного вандалізму, який перевершив вандалізм перших років революції. ...Більша частина комісій мали свої “фахові” бібліотеки, мали архіви рукописів, підготовлених до друку, архівні матеріали привезені з наукових відряджень, мапи, малюнки, фото, креслення тощо. Все це пішло на призволяще, або знищено»¹⁹.

¹⁵ *Євселевський Л.І.* Вказ. праця. – С. 32.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 359. – Арк. 1.

¹⁷ Там само. – Арк. 3.

¹⁸ *Водотика С.Г.* Традиції вивчення єврейської історії та культури в установах Академії наук України і сучасність // Пам'ятати заради життя. – К., 1992. – С. 116–117.

¹⁹ *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 28–29.

Згортання діяльності науково-дослідних установ Всеукраїнської Академії наук супроводжувалося політичними репресіями проти науковців. В січні 1931 р. було заарештовано одного з організаторів Кабінету по виучуванню національних меншин Є. А. Рихліка. 15 червня 1931 р. судова трійка при Колегії ДПУ засудила науковця до 10 років концтаборів²⁰.

На захист Є. Рихліка стали провідні вчені Радянського Союзу. У заяві на адресу Верховного суду України академіки Академії наук СРСР В. Перетц та М. Державін писали: «Колишній професор Ніжинського інституту народної освіти і науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук Євген Антонович Рихлік належить до числа небагатьох в Радянському союзі вчених-славистів. Він прекрасно зорієнтований в історії чеської та польської літератури, особливо ХІХ століття, його робота про літературну та громадську діяльність Челяківського, письменника чеського відродження, може вважатися класичною.

Цінні і наступні його роботи про українсько-польські літературні стосунки (Словацький та ін.) про польського драматурга Згерського... Велике значення Є. А. Рихліка, як одного з нечисельних фахівців, а також його слабе здоров'я (страждає на туберкульоз залоз та міокардит) спонукають нас клопотатися про перегляд його справи та про звільнення його від ув'язнення для продовження його корисної наукової праці, оскільки поставлений в більш сприятливі умови, він може з більшим успіхом працювати в своїй галузі»²¹.

Однак, звернення відомих вчених не знайшло відгуку. Ще кілька років Є. Рихлік відбував покарання в Сибіразі, а в 1937 р. сім'ю повідомили про його передчасну смерть²².

Зазнав жорстоких переслідувань і один з фундаторів Української Академії наук, ініціатор створення Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства академік А.Ю. Кримський. З початком війни, 19 липня 1941 р., його було заарештовано і відправлено до Кустанаю. Там, в тюрмі НКВД, після тяжких і

²⁰ Архів СБУ по Чернігівській області. – Спр. П-10064, т. 1. – Арк. 72, 156.

²¹ Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 458.

²² Архів УСБУ по Чернігівській області. – Спр. П-10064, т. 2. – Арк. 2–4.

виснажливих допитів А.Ю.Кримський помер 25 січня 1942 р., так і не довідавшись про справжню провину²³.

Не менш трагічною була доля і особистого секретаря А. Ю. Кримського — М. З. Левченка, заарештованого в червні 1929 р. і засудженого судовою трійкою при колегії ДПУ 20 лютого 1929 р. до 10 років концтаборів. Звільнившись, 22 квітня 1934 р., після пережитої душевної травми, М. Левченко покінчив життя самогубством²⁴.

Загинув від рук ДПУ і один з організаторів української науки, голова Українського Комітету краєзнавства академік М. І. Яворський. Незважаючи на «марксистсько-ленінський світогляд», наявність партійного квитка, близькість до партійно-урядових кіл, Колегія ОДПУ СРСР засудила його 7 лютого 1932 р. до 6 років позбавлення волі в концтаборах. Відбуваючи покарання на Соловках, 9 жовтня 1937 р. особливою трійкою УНКВС Ленінградської області був засуджений до розстрілу²⁵.

До вищої міри покарання був засуджений також член КП(б) України, колишній відповідальний працівник ЦК КП(б)У директор інституту польської культури Скарбек. Всі його зусилля з організації роботи польського інституту, розгортання діяльності на місцях були розцінені, як «націоналістичні, контрреволюційні», а сам він був звинувачений у приналежності до «Української військової організації» та «Польської організації військової». Всього ж за справою останньої в 1934 р. судовою трійкою Колегії ДПУ було засуджено 70 чоловік, здебільшого працівники, очолюваного Скарбеком Інституту польської культури²⁶.

Майже повністю було винищено науковий склад Інституту єврейської пролетарської культури. Зокрема, за рішеннями військового трибуналу були розстріляні Й. І. Ліберберг, Г. В. Горохов, Н. К. Лехтман²⁷.

²³ *Денисенко Г.Г.* Неодмінний секретар ВУАН (акад. А. Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 120.

²⁴ Архів СБУ. – Спр. 58105-ФП. – Арк. 3, 201.

²⁵ *Рубльов О.С.* Лідер «істориків-марксистів» України. (М. І. Яворський) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 300–301.

²⁶ *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України. – 1990. – С. 112.

²⁷ *Євселевський Л.І.* Вказ. праця. – С. 32.

Численні кримінальні справи були сфабриковані у Києві та областях України на членів наукових товариств при Академії наук, краєзнавчих осередків, музеїв тощо. Їх жертвами стали О. С. Грушевський, В. М. Зуммер, Є. О. Загорівський, В. О. Геринович, Є. Ю. Сіцінський, В. Д. Отамановський та інші.

Таким чином, були розгромлені не лише наукові установи по дослідженню національних меншин, а майже повністю були усунені, в ряді випадків фізично знищені, найбільш висококваліфіковані наукові кадри.

Очеретяню В.І.

Реакція представників інтелігенції України на справу «Спілки визволення України» (1929–1930 рр.)

Глибоке і всебічне дослідження історії України обумовлює доцільність і своєчасність осмислення та об'єктивної оцінки заходів більшовицької партії в 1920–1930-х рр., спрямованих на нейтралізацію громадської та політичної опозиції, жорсткий цілеспрямований наступ або навіть фізичне знищення тих суспільних груп, які мали власне бачення подальшого розвитку Української держави і могли скласти конкуренцію більшовикам у боротьбі за владу.

Праці засновників і керівників Комуністичної партії та Радянської держави яскраво та переконливо доводять, що аналізовані процеси носили не випадковий характер, обумовлений ситуаційними чинниками. Вони випливали з розгорнутої програми, яка методично і послідовно проводилась більшовиками в життя.

Встановлення режиму диктатури пролетаріату, декларованого більшовиками, вже від початку передбачало заміну багатопартійної політичної системи на монопартійну, оскільки цю диктатуру мала здійснювати на практиці сама більшовицька партія. Унікаючи широкого визнання подібної місії партії, один з її керівників — Г. Зінов'єв — проголосив вже в 1920 р. «монополію легальності» більшовицької партії. «Вона, — як пояснив Г. Зінов'єв, — здійснює диктатуру пролетаріату і саме тому є